

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.116

ПРАВОВА СИСТЕМА ЯК ЦІЛІСНИЙ І СТРУКТУРОВАННИЙ
КОМПЛЕКС ПРАВОВИХ ЯВИЩ

THE LEGAL SYSTEM AS A HOLISTIC AND STRUCTURED SET OF LEGAL PHENOMENA

Бахновська І.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Вінницького торговельно-економічного інституту*

Київського національного торговельно-економічного університету

Ковальчук Ю.І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри галузевих правових наук*

*Київського університету права
Національної академії наук України*

Стаття присвячена дослідженню правової системи, яка розглядається як цілісний і структурований комплекс правових явищ, що функціонує для регулювання суспільних відносин, досягнення певного соціально значущого результату. Обґрунтовуються закономірності розвитку правової системи через зближення природно-правових і державно-правових основ та відповідність правових явищ до актуальних суспільних відносин, зокрема і через збалансування тенденцій до глобалізації та національної ідентифікації. Уточнюються питання взаємозв'язку поняття правової системи з іншими суміжними поняттями. Підкреслюється, що формування самостійної національної правової системи (вияв єдності суспільства як системи) – це один з важливих проявів реалізації державного суверенітету.

Ключові слова: правова система, елементи правової системи, система права, структура системи права, правова норма, інститут права, галузь права, узгодженість права.

Статья посвящена исследованию правовой системы, под которой понимают целостный и структурированный комплекс правовых явлений, функционирующий для регулирования общественных отношений и для достижения определенного социально значимого результата. Обосновываются закономерности развития правовой системы через сближение естественно-правовых и государственно-правовых основ и соответствие правовых явлений актуальным общественным отношениям, в частности и через сбалансирование тенденций к глобализации и национальной идентификации. Уточняются вопросы взаимосвязи понятия правовой системы с другими смежными понятиями. Подчеркивается, что формирование самостоятельной национальной правовой системы (выражение единства общества как системы) – это одно из важных проявлений реализации государственного суверенитета.

Ключевые слова: правовая система, элементы правовой системы, система права, структура системы права, правовая норма, институт права, отрасль права, согласованность права.

The article is devoted to the study of legal systems, which is understood as an integral and structured complex of legal phenomena, functioning to regulate social relations, to achieve a certain socially significant result. The laws of the development of the legal system are substantiated through the convergence of the natural and legal and state legal foundations and the correspondence of legal phenomena to actual social relations, including balancing the trends towards globalization and national identification. Clarify the issues of the relationship between the concept of the legal system and other related concepts. It is emphasized that the formation of an independent national legal system (an expression of the unity of society as a system) – this is one of the important manifestations of the realization of state sovereignty.

Key words: legal system, elements of legal system, system of law, structure of the system of law, legal norm, institution of law, branch of law, coherence of law.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження природи системи права та зв'язків її елементів зумовлена активним розвитком та вдосконаленням суспільних відносин. Це зобов'язує законодавця звертатись до деталізації правових приписів, встановлення особливостей реалізації громадянами своїх прав та здійснення обов'язків.

З'ясування юридичної природи поняття «система» є особливо важливим у контексті розгляду питання. Система в будь-якій галузі визначається певним фактичним структурним інтегральним набором елементів, з'єднаних внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки можуть забезпечити внутрішню організацію всім елементам будь-якої системи, перетворюючи її в диференційовану цілісність. Це також стосується такої соціальної сутності, як право (для права системність є однією з головних ознак), а також інших правових явищ (наприклад, система законодавства, правова система тощо).

Проведення відповідних інтеграційних і реформаторських заходів у сфері правового життя є стратегічним напрямком сучасної української держави. Вхідження в

європейський простір вимагає забезпечувати ефективні механізми соціального розвитку.

Численні наукові розробки вимагають здійснення правової реформи в Україні, а також відмови від догматичного розуміння права. Такі передумови формування в теорії права поняття «правова система» покликані відобразити цілісність взаємопов'язаних соціальних явищ, які забезпечують державно-нормативне регулювання суспільних відносин.

Правова система – це багатогранне явище, а процес формування національної правової системи охоплює широке коло проблем, від вирішення яких буде залежати правове забезпечення економічного, політичного, соціального розвитку суспільства. Це набуває актуальності в умовах, коли правова наука потребує узагальнюючої категорії, дозволяючи оперувати нею під час наукового аналізу всієї правової дійсності. Саме правова система покликана стати універсальною категорією.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є з'ясування юридичної природи та особливостей націо-

нальної правової системи України, здійснення комплексного аналізу її елементів, їх ролі у формуванні правової держави та у становленні громадянського суспільства.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань: уточнити поняття «правова система суспільства» для його подальшого використання у дослідженні природи і особливостей національної правової системи України; розкрити можливості використання понятійного апарату системного аналізу для дослідження національної правової системи і застосувати його; дослідити взаємозв'язок елементів правової системи, розкривши специфіку їх розвитку в умовах української дійсності; показати взаємозв'язок і взаємозумовленість правової системи з іншими правовими явищами.

Предметом дослідження є загальні закономірності формування, функціонування та розвитку національної правової системи України, аналіз її елементів.

Стан дослідження. Система права досліджувалась багатьма вченими-теоретиками, серед яких Л. Богачова, К. Горобець, Л. Заморська, В. Костицький, Ю. Оборотов, Н. Онищенко, С. Погребняк, Ю.М. Риженко та інші. Слід зауважити, що, розглядаючи окреслене питання, деякі правники досліджують співвідношення системи права і структури права.

Виклад основного матеріалу. Проблема правової системи за багатьма своїми параметрами залишається сьогодні не досить розробленою. Особливо це стосується вивчення співвідношень правової системи з правом, правовою ідеологією, механізмом правового регулювання, системою права, системою законодавства, принципами права. Багато аспектів змісту правової системи часто аналізуються лише з юридичних позицій, тому залишається за межами дослідження їх складна соціальна природа.

Поняття «система права» слід відрізнити від поняття «правова система», що є ширшим за своїм змістом. Окрім системи права, правова система охоплює правову свідомість, правовідносини, правові форми державної діяльності та інші правові явища.

П. Рабінович систему права розуміє як систему всіх чинних юридичних норм певної держави [6, с. 105].

Н. Онищенко, присвятивши монографічне дослідження правовій системі, пропонує таку дефініцію поняття «система права»: «<...> зумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і водночас їх поділ на відповідні галузі та інститути» [4, с. 31].

У юридичній літературі наводяться й інші визначення поняття системи права, однак завжди підкреслюється, що це: а) системне утворення, тобто не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою; б) об'єктивне явище, оскільки вона зумовлена суспільними відносинами, що склалися в суспільстві; в) явище, зумовлене національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами; г) динамічне явище, здатне змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища. Внутрішню будову цього явища розуміють як певну форму організації правових норм, що діють в державі, а також такий їх порядок, за якого норми позитивного (об'єктивного) права перебувають у єдності, узгодженості і взаємозв'язку і диференціюються на інститути та галузі [4, с. 236].

Система права – це сукупність наявних принципів та норм права, яким властиві єдність, узгодженість, диференціація (розподіл) і згрупування у відносно незалежних структурних утвореннях (установах, галузях та підгалузях права).

Структура системи права є її внутрішньою структурою. Структуру закону можна розкривати у такі способи: 1) визначення первинного елементу системи – нормативно-правової норми; 2) розглядання суб'єкта правового

регулювання як об'єктивного чинника, який зумовив ці норми в певних групах.

Такий підхід до пошуку структури права призводить до висновку, що його основними структурними елементами, крім правових норм, є їх організовані об'єднання – інститути права, підгалузі права, галузі права.

Це визначення фіксує характер зв'язків між елементами системи права та формулює основні принципи його побудови. До них належать певні складники.

Єдність системи права. Це зумовлено такими причинами: 1) право як цивілізаційне явище ґрунтується на єдиних принципах, які визначають його основний зміст, а регулятивні вимоги, що суперечать цим принципам, не вважаються законними; 2) будь-які норми та принципи права засновані на однаковому ставленні до них з боку держави, яка встановлює, підтримує і готова застосовувати заходи державного примусу за їх порушення; 3) соціальний зміст права визначається системою органічно уніфікованих, взаємопов'язаних матеріальних, соціальних, культурних, ідеологічних та інших умов суспільства.

Узгодженість системи права. Це пов'язано з наявністю підпорядкованості та координаційних зв'язків між нормами, установами, галузями права та відсутністю суперечностей у цій системі.

Диференціація (поділ) системи права. Ця концепція відображає поділ системи права на такі відносно незалежні і послідовно структуровані елементи: а) структура верховенства права; б) структура правових інститутів, тобто їх поділ на окремі правові норми; в) структура підгалузі права, тобто її поділ на логічно взаємопов'язані юридичні інститути в рамках окремих галузей права; г) структура галузі, тобто її поділ на логічно пов'язані правові установи та підгалузі права; г) структура системи права, тобто поділ її на логічно взаємопов'язані галузі права.

Об'єктивність системи права. Система права не є наслідком довільного розсуду суб'єкта законотворення, але адекватне правове вираження (відображення системи соціальних відносин) дійсно існує, оскільки воно (1) створене відповідно до потреб суспільства, а не законодавцем, та (2) може змінити свою внутрішню структуру, відповідним чином реагувати на динаміку потреб суспільства і в такий спосіб стабілізувати її. А держава заохочує лише надання зовнішньої офіційної форми системи права її галузям, інститутам, які організовані об'єктивно.

Система права є персоніфікованою системою формування суспільства з таких причин:

- є її функціональною системою, бо її походження, існування та розвиток зумовлені реалізованими загальнолюдськими потребами в організації, регулюванні та організації суспільного життя. Відсутність цих якостей унеможлиблює стабільність, безпеку та розвиток суспільства, тобто основні умови для його існування взагалі;

- є її інституційним втіленням, яке означає, що системно організовані, згруповані правові норми містяться у правових актах, інших джерелах прав;

- має стабільний і одночасний динамічний характер, що забезпечує збереження суспільства, стабілізацію основних відносин, соціальну систему, а також організовує та впорядковує їх стійкий розвиток;

- пов'язана як безпосередньо, так і опосередковано з діяльністю іншої соціальної формації – держави, її органів (законодавчих, правоохоронних, органів контролю та нагляду тощо), які виконують функції у правових формах за певними методами.

Правова система потребує розуміння того, як саме вона складається, на яких критеріях вона побудована. У юридичній науці внутрішній поділ систем права на складові частини (галузі та інститути) традиційно розглядається з урахуванням таких основних критеріїв, як предмет і спосіб правового регулювання.

Водночас зі змістом і формою права юридична наука виділяє систему і структуру права.

Поняттям «система» у будь-якій галузі пізнання виражається певна реальна структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки здатні надавати внутрішньої організованості усім елементам будь-якої системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність. Це стосується і такого соціального утворення, як право (для якого системність є однією з головних ознак), а також інших правових явищ (наприклад, система права, система законодавства, правова система тощо) [1, с. 244]. У науковій літературі відбувається отождолення категорій «система права» і «структура права».

Система – це не структура, не внутрішня будова чого-небудь, а безліч пов'язаних між собою елементів, які становлять певне цілісне утворення.

Структура – це будова, внутрішня організація системи, що виражається у зв'язках і відношеннях, які існують між елементами, що становлять систему. Тому поняття «система права» розкриває не так структуру позитивного права (хоча і її теж), як саме позитивне право як певну систему [5], хоча ми зазначаємо, що таке розуміння ставить питання про можливість існування структури права поза системою і про можливість функціонування у праві явищ (елементів), які виходять за рамки його структурного та системного існування.

Отже, система права є внутрішньою організацією права, включаючи різні елементи, їх ієрархію, а також зв'язки між ними.

Елементами системи права є такі:

- правова норма – основний, найменший елемент системи права;

- інститут права, який регулює певний тип соціальних відносин. З погляду сфери правового регулювання інститут займає проміжну позицію між правовою нормою та галуззю права. Крім того, до галузі права належать різні юридичні інститути;

- галузь права – сукупність правових норм та інститутів, що регулюють певну сферу (рід) суспільних відносин. Існує конституційна, цивільна, трудова, адміністративна тощо галузь права. У науковій літературі галузь права визначають як автономну в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини [9, с. 549]; елемент системи права, що є зв'язаною єдиними принципами і функціями сукупністю правових норм, які з використанням властивих їм специфічних юридичних способів і засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин властивим їй методом правового впливу [10, с. 7–8]; системі правових норм, інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмета і метода правового регулювання з урахуванням принципів, завдань і мети такого регулювання [3, с. 70];

- підгалузь права – юридичні інститути, які є частиною однієї галузі та можуть сформувати проміжний набір норм між правовим інститутом та галуззю (наприклад, патентне право – підгалузь цивільного, банківське – підгалузь фінансового тощо).

Система права через свою внутрішню структуру характеризується взаємодією права відповідної держави та об'єднання прав у правових інститутах та галузях. Система права як абстрактна юридична конструкція в звичайних умовах еволюційного розвитку суспільства відрізняється великою структурною стабільністю і концептуальною консервативністю.

Л. Луць зазначає, що поняття «система» є цілісною сукупністю (комплексом) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. До основних ознак системи, як правило, відносять такі: комплексність (сукупність) елементів, впорядкованість та подільність елементів, наявність зв'язків між ними та наявність цілісних властивостей [2, с. 48].

Отже, можна стверджувати, що в понятті «система» вироблені ознаки, які повинні бути відображені в понятті «система права». Вони по-різному розкриваються у кожному конкретному випадку. Будь-яка система є безліччю елементів, а між елементами, що створюють систему, встановлюються певні відносини та зв'язки, завдяки яким відбувається диференціація системи. Система перетворюється на єдине ціле, тобто ідеться про ознаку єдності системи [7, с. 83].

Вищезазначені ознаки будуть використані для створення поняття «система права» завдяки таким властивостям:

- основним матеріалом для побудови системи права є її основні елементи, зокрема верховенство права;

- ці елементи перебувають в постійних відносинах. Будь-які норми права призначені для регулювання суспільних відносин. Проте відносини в суспільстві перебувають у постійній динаміці та взаємозв'язку, а тому норми права постійно взаємодіють, створюють галузі та інститути. Завдяки цій взаємодії, з одного боку, збільшується обсяг правового регулювання, а з іншого – створюються загальні принципи та методи регулювання певних груп суспільних відносин. Існує процес диференціації норм права за галузями та інститутами;

- поєднання принципів приватного права та публічного права визначає єдність системи права, пов'язує норми права з загальною метою та завданнями.

Правова карта світу включає безліч національних правових систем, кожна з яких інтегрує всю правову дійсність конкретної держави, тобто має свою специфіку, структуру, формується у певний історичний час, формується у конкретному регіоні, характеризується національними особливостями, виникає у суспільствах з різними звичаями, віруваннями, має різноманітні джерела. У конкретному суспільстві правова система, яка відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність, кваліфікується як національна правова система тієї чи іншої країни [8].

Неможливо отождолювати галузі права з галузями законодавства. Їх співвідношення потрібно розглядати як єдність форми і змісту, де зміст права – це сукупність елементів системи права, галузей права, а форма права – це сукупність джерел права, що утворює систему законодавства.

Висновки. Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що природа системи права досі залишається дискусійною та водночас вкрай актуальною темою для наукового дослідження. Крім того, проблемними питаннями, що впливають на формування та вдосконалення правової системи, є вдосконалення законодавства, забезпечення верховенства права, зміни методів правового регулювання, створення надійного механізму соціального і правового захисту особистості, зміцнення влади суду, реформування судової системи, правоохоронних органів, а також підвищення культури і професійної готовності їх співробітників, забезпечення високого рівня правового виховання населення.

Правова система розглядається як право, аналізоване у цілісно-понятійному, розгорнутому і функціональному стані. Доведено, що право існує, формується і функціонує як правова система.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2009. 244 с.
2. Луць Л. Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». 2001. Вип. 36. С. 48.
3. Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2001. 270 с.
4. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 220 с.
5. Пьянов Н.А. Консультации по теории государства и права: тема «Система права» URL: <https://www.law.edu.ru/script/matredirect.asp?matID=1138728>.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 6-е. Х.: Консум, 2002. 105 с.
7. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. М.: Наука, 1974. 252 с.
8. Хаустова М.Г. Национальная правовая система в условиях развития правовой демократической государственности в Украине: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 2005. 24 с.
9. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. К.: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 1. 672 с.
10. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи: міфи і реальність. К.: Оріяни, 2002. С. 112 с.